

Олександр Оглоблин

НАТАЛЯ ДМИТРІВНА ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

(З нагоди 80-ліття)

80 років тому, на світанку новітнього українства, у столиці Слобідської України, народилася людина, якій судилося зайняти визначне місце в історії української науки і культури. Бо вклад Професора Наталі Полонської-Василенко в українську історіографію й розвиток українського академічного життя, справді, великий. Від Харкова до Золотоверхого Києва і Львова, а далі в чужі, але рідні нам своєю тисячолітньою культурою світи пронесла ця мужня жінка горде ім'я українського вченого — історика й культурно-громадського діяча. Перша жінка — професор Київського Університету, блискучий лектор і педагог, тала-

новитий дослідник історії Запоріжжя й Полудневої України, якій вона присвятила вже 55 років свого життя, взагалі людина високої, рафінованої культури, успадкованої від кількох поколінь її предків, — Наталя Дмитрівна завжди була чарівною і сердечною людиною й щирим товаришем і другом тих, хто мав високу честь і щастя, як, приміром, я, працювати з нею, протягом довгих і важких десятиліть — і на батьківщині, і на чужині. Український Вільний Університет, який

має честь бачити у своїй професорській Колегії Проф. Полонську-Василенко, радий відзначити також 20-ліття її відданої, невтомної й плідної праці в УВУ, що почалася ще в Празі й без перерви триває й досі в Мюнхені. Цей потрійний ювілей — 80-ліття, 55-ліття й 20-ліття — нездоланого життя, творчої наснаги і правдивого молодечого запалу — це велике свято української громадськості, української науки й нашого університету.

Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко народилася 31 січня ст. ст. 1884 року, у Харкові, в родині, пов'язаній зі старими історичними фаміліями Слобожанщини. Батько її — Дмитро Петрович Меньшов, артилерійський генерал царської, а згодом української армії, відомий військовий історик Києва, де був одним з фундаторів Військово-Історичного Товариства й членом Історичного Товариства Нестора-Літописця. Ще дитиною переїздить Наталя Дмитрівна до Києва, де вчиться у Фундуклеївській гімназії й на Історично-Філологічному Факультеті Вищих Жіночих Курсів, а р. 1913 закінчує, з дипломом I ступня, Університет Св. Володимира.

Почавши з 1910 року, Наталя Дмитрівна викладає історію в київських гімназіях (до 1924 року) і скоро стає одним з найкращих педагогів м. Києва. Але основна її діяльність була пов'язана з високою школою. З 1912 року вона була асистентом при кафедрі російської історії та методики історії на Вищих Жіночих Курсах, а р. 1915 склала магістерський іспит з російської історії в Університеті Св. Володимира, де р. 1916 була обрана приват-доцентом, з дорученням читати обов'язковий курс археології та завідувати університетським археологічним музеєм. Водночас Наталя Дмитрівна була професором інших київських високих шкіл: Вищих Жіночих Курсів А. Жекуліної, Інституту Географії й, головне, Археологічного Інституту (1918-1924), якого вона була одним з фундаторів і довголітнім ученим секретарем. Ім'я Проф. Полонської було вже остільки відоме в академічних колах кол. Росії, що її обрано було (1920) на кафедру археології Пермського Університету, а згодом (1922) на кафедру історії мистецтва Азербайджанського університету. Але Наталя Дмитрівна воліла залишитись на Україні. В 1927-31 рр. вона була професором Київського Художнього Інституту, а з р. 1940 професором Київського Державного Університету. Ще ширше розгорнулася академічна діяльність Проф. Полонської-Василенко на еміграції. З 1944 р. вона стає професором Українського Вільного Університету в Празі, а з 1946 року професором Богословської Академії в Мюнхені.

Хоч як важлива була академічна діяльність Наталі Дмитрівни, якій вона присвятила не лише свій педагогічний хист і лекторський талант та свою величезну ерудицію, але й цілу душу свою — в своє серце, а все ж головне місце Проф. Полонської-Василенко — в

історії української науки, зокрема в українській історіографії. Її наукова діяльність пов'язана була насамперед з Українською Академією Наук, де вона працювала при кафедрі акад. Д. І. Багалія, спочатку як науковий співробітник зі спеціальним дорученням (з 1924 р.), потім як старший науковий співробітник і вчений секретар Комісії Соціально-Економічної Історії України (до 1933 р.) й нарешті як старший науковий співробітник Інституту Історії України (до 1943 р.), водночас беручи активну участь і в інших наукових установах ВУАН. Друга важлива ділянка наукової праці Наталі Дмитрівни — історично-архівна — зробила її науковим співробітником Київського Центрального Архіву Давніх Актів (1925-1927), а згодом, у 1942-1943 роках, директором цього архіву. Наталя Дмитрівна була дійсним членом багатьох наукових товариств, зокрема Історичного Товариства Нестора-Літописця (з 1912 р.), Таврійської Вченої Архівної Комісії (з 1916 р.), а на еміграції — Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі (з 1943 р.), Церковно-Археографічної Комісії у Львові (1944) і Мюнхені (з 1946 р.) тощо.

Вінцем наукової діяльності Проф. Полонської-Василенко було надання їй вченого ступня доктора історичних наук, за односторонньою ухвалою Вченої Ради Інституту Історії Академії Наук СРСР, після прилюдної оборони дисертації в Москві, в листопаді 1940 року, та обрання її на дійсного члена Наукового Товариства ім. Шевченка (1947), Української Вільної Академії Наук (1948) й Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres у Парижі (1952).

Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко має власне — й почесне — місце в українській історіографії. Вона — гідний репрезентант Київської історичної школи, яку створив Володимир Антонович. Її вчителем був один з визначніших учнів Антоновича — професор М. В. Довнар-Запольський, відомий історик Великого Князівства Литовського, Білорусі, України й Росії, дослідник соціально-економічної й культурно-політичної історії. Школа Антоновича вплинула й на сферу наукових інтересів Наталі Дмитрівни, і на методологію її наукових дослідів. Глибокий інтерес до археології й історії великокняжої доби та її столярного града Києва, особлива увага до проблем соціально-економічної й культурно-політичної історії, замилування в пам'ятках культури минулих століть — це та ідейна спадщина, яку дістала Наталя Дмитрівна від своїх наукових попередників, від школи Антоновича й зокрема від проф. Довнар-Запольського.

Перші наукові дослідження Наталі Дмитрівни були присвячені питанням соціально-економічної історії. В 1909 році — це початок її самостійної наукової діяльності — вона досліджує «вотчинні» архіви, зокрема архів кн. Куракіних і Чічеріних, який тоді тимчасово знаходився в Києві. Тоді ж розпочалася праця Наталі Дмитрівни в царині

української археології. Вона працює, під керівництвом відомого українського археолога В. В. Хвойки, в Київському Історичному Музеї й на розкопках у княжому Білгороді коло Києва. Археологічні студії Наталія Дмитрівна продовжує в Москві, у славнозвісного російського археолога В. О. Городцова, який вважав її за одного з найкращих своїх учнів. Вона виступає з доповідями на археологічних з'їздах, зокрема на XV з'їзді в Новгороді. А в 1913-1914 р. р. виходить у світ її знаменитий «Культурно-Исторический Атлас по русской истории», у 3-х томах, який великою мірою був присвячений історії України, за що й не був рекомендований російським Міністерством Освіти до шкільного вжитку. Інтерес до археології залишився у Наталі Дмитрівни на ціле життя, і не дивно, що восени 1941 р. вона погодилася взяти на себе обов'язки директора Інституту Археології Української Академії Наук у Києві.

Та шукаючи і досліджуючи археологічні пам'ятки, Наталія Дмитрівна залишалась насамперед істориком. За речами далекого минулого вона завжди бачила людей, які їх створили; ті господарчі й соціальні відносини, що визначали і позначали історичні події; державно-політичні умовини, які формували чи руйнували громадські і людські втвори. Саме з археологією була пов'язана інша важлива ділянка наукових інтересів проф. Полонської-Василенко — історія великокняжої України-Руси. Почавши з 1910 року, вона опублікувала чимало розвідок з історії Київської Держави й Києва, і серед них такі студії, як «К вопросу о христианстве на Руси до Владимира» (1917), «Київ часів Володимира та Ярослава» (1944), «Київська Держава і Захід» (1954), «Початок держави Руси-України» (1962) та інші. У 1930-х роках вона вивчає, на підставі архівних та мистецьких матеріалів, історію славнозвісної Києво-Межигірської фаянсової фабрики, так важливої в історії української економіки та культури. Можна дуже жалкувати, що дві монографії Наталі Дмитрівни про історію цієї фабрики та її робітництва залишилися неопублікованими. Не випадково також, що довгі десятиліття праці присвятила вона студіям над історією Полудневої України й Запоріжжя, які увічнили ім'я Наталі Полонської-Василенко в українській історіографії.

50 років тому Наталія Дмитрівна обрала для своєї магістерської дисертації тему, яка мала офіційну назву «Потьомкін і його адміністративна діяльність у Новоросії» (лише така формула була можлива за царату). Але не лише сама постать Потьомкіна (безперечно, одного з найвидатніших державних діячів Російської імперії XVIII століття) цікавила українського дослідника. Свою увагу Наталія Дмитрівна відразу звернула на широкі проблеми колонізації, соціально-економічного та адміністративно-політичного розвитку Південної України, нової української території, яка створилася не лише на ґрунті держа-

ви Війська Запорозького Низового, а великою мірою і завдяки військово-політичній та культурно-господарчій діяльності Української Січової республіки. Рік за роком, архів за архівом і на Україні, і в центрах імперії — Москві і Петербурзі, і в Криму, документ за документом, сотні й тисячі дорогоцінних документів знаходить, вибірує, систематизує й вивчає молода дослідниця, перед творчим зором якої поволі встає грандіозна картина становлення Нової України, і в ній два особливо яскраві явища:

1.) Тривала й завзята боротьба Запорозької Січі, що переживала тоді складний процес перетворення на державу і суспільство модерного типу, проти російського імперіялізму та

2.) пов'язаний з тим зріст Південної України, як відродження колишньої частини великокняжої України-Руси.

Саме цими двома тематичними шляхами — боротьба Запоріжжя за своє існування та колонізація й загосподарення Південної України у другій половині XVIII століття — і пішла дальша наукова діяльність проф. Полонської-Василенко — діяльність, яка створила їй вже в 1920-х роках ім'я одного з найкращих знавців історії Полудневої України й дала підставу покійному Д. І. Багалієві, який і сам чимало працював у цій царині, сказати колись, що Наталя Дмитрівна — це правда «Запорозька мати». Годі перелічити тут численні публікації її, присвячені цій тематиці. Назвемо лише найголовніші. Це низка документальних розвідок, опублікованих здебільшого у виданнях ВУАН 1920-х і початку 1930-х років, а також пізніше, вже на еміграції, зокрема: «З історії останніх часів Запоріжжя» (1926), «Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей» (1927), «Історики Запоріжжя XVIII століття» (1927), «Південна Україна р. 1787» (1929), «Майно запорозької старшини, як джерело для соціально-економічної історії Запоріжжя» (1931), «Из истории Южной Украины в XVIII веке» (1942), «До історії повстання на Запоріжжі в 1768 р.» (1952). «До історії першої Новоросійської губернії» (1956) тощо, а головне велика двотомова монографія, справжній opus magnum проф. Полонської-Василенко, закінчена ще перед війною, — «Заселення Південної України в XVIII ст.», з якої опублікований був зойно на еміграції I том (1734-1775 р. р.) англійською (1955) і українською (1960; циклоstileве видання УВУ) мовами, а доля II тому та трьох томів архівних матеріалів до цієї монографії, рукописи яких залишилися на Україні, й досі невідома.

Але Наталя Дмитрівна не лише історик Запоріжжя й Полудневої України. Вона ніколи не втрачала з поля свого наукового зору цілої України й усього українського історичного процесу. І як учений дослідник, і як професор-історик, Наталя Дмитрівна велику увагу присвячує й іншим теренам України і періодам української історії — зокрема Княжій та Гетьманській Україні (згадати хоч би цінну розвідку

«Палій та Мазепа» з 1949 р.), а також іншим проблемам історії України, та історії української Церкви, історії української культури тощо. Їй властива особлива сила історичної синтези, в душі української державницької історіографії. Наслідком цієї синтези є її великий курс історії України, який тепер готується до друку. Це блискуче завершення понад півстолітньої наукової діяльності талановитого історика, і це буде гарний ювілейний дарунок Шановного Автора українській науці й українській громаді.

Як кожний правдивий історик, історик з Божої ласки, Наталя Дмитрівна має свою інтимну сферу творчості, де глибина наукової думки й історичного чуття органічно сполучена з любов'ю до того, що колись жило і творило, страждало і раділо. Це її численні мемуарні нариси, почавши з яскравих споминів і біографічних характеристик її сучасників, близьких і далеких, і кінчаючи власними, на жаль, ще не опублікованими спогадами, де дорогоцінний документ епохи вправлений у рамку блискучого літературного твору. І хоч її двотомова історія ВУАН (1955-1958), цей покищо єдиний правдивий нарис історії Української Академії Наук у Києві, далеко виходить за межі історично-мемуарної літератури, але ми легко побачимо в ньому обличчя самого автора, відчуємо біль, жаль і гнів його над трагічною долею української науки й української культури.

Великий і щедрий вклад зробила проф. Полонська-Василенко в науку історії України, в процес розвитку української національної культури, в українське академічне та громадське життя. Але життя далеко не було таке ласкаве до неї, і доля нашого історика була надто сувора й важка. Десятки її «духовних дітей» — її цінних наукових творів не були опубліковані, навіть рукописи багатьох з них загинули там, в умовах українського лихоліття, а інші роками і десятиліттями поневіряються тут, серед нашої безпорадності і байдужості. Цього не сміємо ніколи забувати.

Вступаючи в 9-е десятиліття свого справді героїчного життя, Наталя Дмитрівна зберегла весь запал діяльності, всю силу творчості, всю ясність думки. Вона й досі стоїть на передових позиціях української історичної науки й академічної діяльності. Стоїть мужньо, як вояк на стійці, і ставить чоло важким життєвим втратам, фізичним недугам, матеріальним злидням і всякій злобі наших буднів.

Схилимо ж низько чоло перед цим жертвеним життям і цією великою працею й побажаймо Вельмишановній і Дорогій Наталі Дмитрівні подолати і напасті, і злидні, і недуги, і літа.